

نگاهی جدید به ماهیت ایفای تعهد

محمد طاهری*^۱. سهیل طاهری^۲

۱. کارشناس ارشد حقوق خصوصی، باشگاه پژوهشگران جوان، واحد شهر قدس، دانشگاه آزاد اسلامی

تهران، ایران. نویسنده مسئول taheri.epost@gmail.com

۲. استادیار گروه حقوق خصوصی، واحد شهر قدس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

در قوانین کشورهای مختلف ماهیت ایفای تعهد تعیین نشده است و دکترین‌ها حقوقی نیز اگرچه به تعریف ایفای تعهد پرداخته‌اند اما در خصوص ماهیت آن اتفاق نظر ندارند. قانون مدنی ایران نه تنها ماهیت ایفای تعهد را تعیین نکرده، بلکه اساساً مفهوم تعهد و عقد را خلط کرده است. بنابراین اختلاف نظرها در این خصوص همچنان ادامه دارد، اما این تحقیق نشان داد آنچه در واقع در جریان ایفای تعهد می‌گذرد ظهور و بروز اراده انسانی است، چون اراده رکن مشترک تمام اعمال انسانی است و با ظهور و اعمال این اراده انسانی در جریان ایفای تعهد که حسب مورد می‌تواند واجد جنبه انشایی باشد و یا بدون جنبه انشایی باشد، تعهد ساقط می‌شود، بنابراین ایفای تعهد مشتمل بر ادراک، تدبیر، رضا و گاه قصد است که منجر به اسقاط تعهد می‌شود و این توصیف از ماهیت ایفای تعهد، بر تمام مصادیق ایفای تعهد صادق است به طوری که تسلط متعهد له بر موضوع تعهد که قهراً مشخص شده یا در دسترس او قرار گرفته نیز، واجد اعمال ارادی انسانی متعهدله برای مسلط شدن است. این تحقیق به شیوه توصیفی، تحلیلی و تطبیقی انجام شد.

واژه‌های کلیدی: ایفای تعهد، عقد، تعهد، ایقاع، واقعه حقوقی

مقدمه

وفا در لغت مصدر ثلاثی مجرد از وفی به معنای انجام پذیرفتن، ملازمت عهد و پیمان و به سر بردن عهد و پیمان است که از نظر معنا با ایفاء در باب افعال یکسان است (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۱). در قوانین و نظام‌های حقوقی موجود در جهان هیچ اشاره‌ای به ماهیت وفای به عهد نشده است؛ به طور مثال در قانون تجارت ایالات متحده آمریکا، قانون بیع کالای کشور انگلستان مصوب ۱۹۷۹ و قوانین مدنی ایران، آلمان، سوئیس، فرانسه، مصر، کویت، عراق، لیبی و لبنان نیز در این زمینه مطلبی به چشم نمی‌خورد (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۷). در فقه نیز علی‌رغم اینکه فقها از واژه وفای به عهد در مباحث مختلف فقهی استفاده کردند، اما باب مستقلی را به آن اختصاص نداده‌اند (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۲؛ شهبازی‌نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۶)، چون فقها رابطه عقد و عهد را عموم و خصوص مطلق می‌دانند (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۲) و پایبندی به تعهدها و قراردادهای در دین مبین اسلام، شرط لازم دین‌داری و اصلی لازم‌الاجرا در تمام شئون فردی، اجتماعی و سیاسی است (احمدی طباطبایی و آرام، ۱۳۹۳، ص ۹۷). حقوق‌دانان نیز از وفای به عهد تعریف‌های مختلفی ارائه داده‌اند از جمله اینکه ۱- ایفاء، عملی دانسته شده است که به موجب آن متعهد آنچه را که به موجب عمل یا واقعه‌ای حقوقی بر عهده‌اش قرار گرفته است، انجام می‌دهد (شهبازی‌نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۶). ۲- وفای به عهد اجرای التزامی تعریف شده است که مدیون بر عهده دارد خواه این اقدام ارادی باشد و از سوی مدیون صورت گیرد یا به قهر صورت پذیرد (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۳۴۵). ۳- به جعفری لنگرودی نیز منسوب شده که وفای به عهد را پرداخت می‌داند خواه ناشی از عقد یا ایقاع یا واقعه حقوقی، بزه یا قانون باشد. ۴- به مقدس اردبیلی و فاضل مقداد هم منسوب شده که مقتضای عقد را وفای به عهد می‌دانند ۵- همچنین وفای به عهد را انجام دادن عملی که منجر به برائت ذمه متعهد می‌گردد، تعریف کرده‌اند (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۲ و ۶۳). در تعیین ماهیت وفای به عهد هم اختلاف وجود دارد و یکی از علت‌های اختلاف در مورد ماهیت وفای به عهد، اختلاف در خصوص رابطه سقوط تعهد با ایفاء تعهد است (شهبازی‌نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۹). قانون مدنی ایفای تعهد را به عنوان یکی از طرق اسقاط تعهد مطرح کرده است، اما بیان شده، وفای به عهد وسیله سقوط تعهد نیست، وسیله اجرای آن است و سقوط در نتیجه اجرا به دست می‌آید (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۴، ص ۱۱) یعنی گفته شده، برخی از مواردی را که قانون‌گذار جزء اسباب سقوط تعهد برشمرده، سبب واقعی و مستقیم سقوط تعهد نیست، مانند اقاله و اسبابی که پس از اجرا و به کمال رسیدن تعهد، سبب از بین رفتن آن می‌شود مانند وفای به عهد را باید از شمار اسباب سقوط تعهد خارج ساخت (صادقی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۳ و ۲۱۴)، اما از امامی و شهیدی نقل شده که آخرین مرحله که زوال تکلیف قانونی و سقوط تعهد است، معیار است (شهبازی‌نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۹). چون تعهدی که فرد در قبال حق دیگری بر ذمه می‌گیرد جاودانه نیست و روزی پایان می‌پذیرد و این حقیقت در روابط مالی ناشی از قرارداد یا مسئولیت مدنی، بیشتر نمود دارد (صادقی، ۱۳۸۴، ص ۲۰۷). یعنی نمی‌توان تصور کرد که بدهکار همیشه و برای ابد به طلبکار مدیون باشد، زیرا مدیونیت دائمی او با آزادی فرد و عدالت

حقوقی منافات دارد (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۱). اما در قانون مدنی نه تنها تعریفی از ایفای تعهد به چشم نمی‌خورد و ماهیت آن مشخص نشده است؛ بلکه در ماده ۱۸۳ قانون مدنی کلمه تعهد ناشی از اشتباه در اختلاط بین دو مفهوم عقد و تعهد است (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱۶)، بنابراین در این تحقیق ابتدا ماهیت عقد و تعهد مورد بررسی قرار گرفت و سپس با بررسی نظریه‌های مختلف در خصوص ماهیت ایفای تعهد، تعریف جدیدی از ایفای تعهد و ماهیت آن حاصل شد.

بررسی مفهوم عقد و تعهد آثار آنها

عقد توافق دو یا چند اراده است که به منظور ایجاد اثر حقوقی انجام می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۱)، اما نقل شده که تعهد رابطه حقوقی است که به موجب آن شخصی می‌تواند از دیگران انجام دادن امری را بخواهد (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۴۵). اثر عقد محدود به ایجاد تعهد نیست و عقد ممکن است باعث انتقال مالکیت، ایجاد شخصیت حقوقی، ایجاد حق انتفاع و ارتفاق و زوال آنها، انتقال و زوال تعهد شود و گاه نیز تنها اذن و اباحه به وجود می‌آورد (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۹)، تعهد نیز در معنای عام تنها ناشی از عقد نیست و شامل تمام حقوق دینی می‌شود و فقط معنی خاص آن ناظر به دیون ناشی از عقد است (کاتوزیان، ۱۳۹۱، نظریه عمومی تعهدات، ص ۱۹). اثر عقد تعهدهایی است که بین دو طرف آن ایجاد می‌شود، اما اثر تعهد ایجاد الزامی است که اجرای آن بر متعهد تحمیل می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۹). مورد عقد مجموعه عملیات و تحولات حقوقی است اما مورد تعهد تسلیم مال و یا انجام کار معین است (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۶۷). بنابراین ذکر تعهد در ماده ۱۸۳ قانون مدنی ناشی از اختلاط دو مفهوم عقد و تعهد است (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱۶). عقد یک پدیده اجتماعی است زیرا هر پدیده اجتماعی که اثر اجتماعی داشته باشد وقایع حقوق به معنی اعم (اعمال حقوقی و وقایع حقوقی در معنای اخص) است؛ اعمال حقوقی هم با اینکه وابسته به اراده اشخاص هستند، در حقوق به عنوان پدیده اجتماعی مورد حکم قرار می‌گیرد (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱ و ۲۴۸) یعنی امروزه عقد تافته جدا بافته از اجتماع نیست، پدیده‌ای است اجتماعی و نفوذ آن در بازرسی کامل دولت قرار می‌گیرد (کاتوزیان، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۳۴۷). چون عقد پدیده‌ای است، اجتماعی که در موقعیت‌های حقوقی اشخاص در برابر هم اثر می‌کند، دیگران از آثار آن مصون نیستند. نقل شده که حتی برخی با توجه به بازتاب اجتماعی، اصل نسبی بودن را نادرست و شهرت آن را بی‌اساس می‌دانند (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۳۱۴). بنابراین عقد به عنوان یک رویدادی اجتماعی در برابر اشخاص ثالث قابل استناد است، گاه هم در رابطه دو طرف نافذ است اما در برابر دیگران قابل استناد نیست؛ یعنی به عقد باطل (فاسد) در دید حقوق و به اعتبار اثری که در روابط اجتماعی می‌گذارد، در حکم هیچ گفته می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۲۲ و ۳۲۳). حتی برخی گفته‌اند که مفاد حکم ماده ۲۳۱ قانون مدنی به گزافه است، زیرا قراردادها کم و بیش آثاری نسبت به دیگران دارد و استثنای آن منحصر به شرط به نفع شخص ثالث نیست و در تفسیر ماده ۲۳۱ قانون مدنی باید

گفت که مقصود آن اثر مستقیم عقد است، عقد دیگران را مدیون و طلبکار نمی‌کند، لیکن آنان بایستی وجود و آثار عقد بین دو طرف و نتایج قهری و اجتماعی این رویداد را بپذیرند (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۳۱۴). به طور کلی نظریه تعهدات بر تمام روابط حقوقی انسان‌ها حکومت می‌کند و در هر رابطه‌ای که بین اشخاص به وجود می‌آید تعهدی به چشم می‌خورد، ولی تعهد ایجاد یک رابطه شخصی و دینی است (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۱۱، ۱۳ و ۱۸). یعنی استناد نسبت به اشخاص ثالث، مربوط به آثار عقد است و برعکس آنچه ناظر به چگونگی رجوع به متعهد است به آثار تعهد مربوط می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۹). اعمال حقوقی را کاری ارادی که اثر حقوقی آن با آنچه که فاعل می‌خواهد مطابقت دارد تعریف کرده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱) اثر عقد هم تنها محدود به تعهد نیست (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۹). قرارداد موجودی است اجتماعی که زندگی ویژه خود را دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۲۴). هرچند آنگاه که تاریخ‌دانی متنی را بررسی می‌کند که ماهیت حقوقی دارد، مانند یک عمل خصوصی، نخستین بازتاب ذهنی او تحقیق در باب معنی اولیه آن یعنی چیزی است که تهیه کننده در نظر داشته است، اما برای حقوق دان متن حقوقی همانند موجود زنده‌ای جلوه می‌کند که به منظور اثر بخشی بر محیطی که در تحول است به وجود آمده است و لذا خود نیز بی‌پایان تحول می‌پذیرد (لوی برول، ۱۳۸۸، ص ۱۲۰ و ۱۲۱). استصحاب موید ابقای ماکان است (محقق داماد، ۱۳۹۲، ص ۲۷). استصحاب وجودی یعنی همین که وجود امری در گذشته ثابت و بقای آن در زمان لاحق مورد تردید قرار گیرد، بقای آن استصحاب گردد (محقق داماد، ۱۳۹۲، ص ۳۳). قابل توجه است که سقوط تعهد انحلال عقد نیست، زیرا انحلال قراردادها را به اعتبار سهمی که اراده دو طرف در وقوع آن می‌تواند داشته باشد به سه گروه تقسیم کرده‌اند:

۱- انحلال به تراضی که اقاله نامیده می‌شود ۲- انحلال ارادی که به تصمیم یک طرف به صورت ايقاع واقع شده و فسخ نامیده می‌شود ۳- انحلال قهری که خود به خود انجام می‌پذیرد و انفساخ نامیده شده است (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۱۱). انحلال قرارداد را با بطلان آن نیز نباید مخلوط کرد، در انحلال دو مرحله ممتاز وجود دارد، مرحله نخست، از زمان آغاز تراضی تا زمان وقوع سبب انحلال، که قراردادی نافذ بر روابط دو طرف حکومت دارد، در مرحله دوم، از لحظه تحقق سبب انحلال، که باعث گسیختن پیمان می‌شود و عقد را در حکم باطل می‌کند، اما عقد باطل صورتی بی‌معنا است که از آغاز نیز نفوذ و اعتباری نداشته است، در نتیجه پذیرفته شده که اجرای تمام تعهدهای ناشی از یک قرارداد به معنی انحلال آن نیست (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۱۱).

سقوط تعهد

در ماده ۱۲۳۴ قانون قدیم فرانسه: تلف مورد تعهد، بطلان (یافسخ)، تحقق شرط انحلال (انفساخ) و مرور زمان علاوه بر موارد مذکور در ماده ۲۶۴ قانون مدنی ما به عنوان اسباب سقوط تعهد ذکر شده بود، البته در ماده مزبور اقاله نبود ولی در ماده ۲۶۴ گنجانده شده است (شهیدی، ۱۳۸۵، ص ۱۸). وفای به عهد (شهیدی،

۱۳۸۵، ص ۲۱، ابراء (صادقی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۳ و ۲۱۴)، مالکیت ما فی الذمه (شهیدی، ۱۳۸۵، ص ۱۹۱)، تبدیل تعهد (صادقی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۳ و ۲۱۴) و تهاوتر (شهیدی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۱)، با توجه به ماده ۲۶۴ قانون مدنی اسباب سقوط تعهد هستند. البته چون یکی از اسباب ایجاد تعهد عقد است، زوال سبب یعنی عقد در مواردی می تواند موجب سقوط تعهد شود (قاسمی، ۱۳۸۶، ص ۲۰۸ و ۲۱۱). تفاسخ، فسخ و انفساخ طرق انحلال عقد هستند (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۱۱).

بررسی تطبیقی ماهیت وفای به عهد

نظریه عقدی بودن وفای به عهد و گزاره های منافی این نظریه

نقل شده در میان حقوق دانان برخی از کشورها مثل فرانسه عقد بودن وفای به عهد مطرح است (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۷؛ جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۵۰؛ شهبازی نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۱). همچنین نقل شده که برخی تعهد به فروش (قولنامه) و تبدیل تعهد را نشانه عقد بودن وفای به عهد دانسته اند و حالتی را که ثالث با اذن مدیون ایفای تعهد می کند، اماره وجود عنوان نمایندگی یا قرض و عقدی بودن وفای به عهد دانسته اند (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۵۴ و ۵۸) یا اینکه نقل شده در سوئیس هم برخی تعهد به انتقال و ایجاد حق را توافق شمرده اند (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۴، ص ۱۷). عده ای مضیق تر نگریسته اند به طوری که نقل شده که صاحب جواهر به شیخ طوسی نسبت داده که ایفای تعهد را بیع می دانسته است و گفته شده که در فقه نیز آنجا که بحث تصارف به میان آمده است چنین نظری استنباط می شود (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۰) یا تملیک در مقام وفای به عهد که در آن مالکیت بی درنگ و به محض تسلیم موضوع تعهد انتقال می یابد و موضوع آن نباید مال کلی باشد را ذیل عنوان نظریه عقدی بودن وفای به عهد بحث کرده اند (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۵۷).

اما گزاره هایی نقل شده که منافی با پذیرش این نظریه است: ۱- ایفاء، اتفاق بر قضای دین است یعنی برخلاف توافق های دیگر که منشأ التزام و ایجاد تعهد است، وفای به عهد باعث تلاشی شدن تعهد می شود (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۱). ۲- باید به نوع خاصی از توافق که ایجاد تعهد می کند عقد گفته شود (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱۵). ۳- عقود مبتنی بر آزادی متعاقدين هستند اگر بخواهند توافق می کنند و هیچ قدرتی حق الزام و اجبار آنها را نخواهد داشت (باقری، ۱۳۷۷، ص ۶۹؛ کاتوزیان، ۱۳۹۴، ص ۱۶). ۴- در وفا هیچ نیازی به قصد انشای موفی و موفی له نیست (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۰). ۵- اجرای قهری را نباید در زمره اعمال حقوقی آورد، اجبار به حکم دادگاه است (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۳۴۳). ۶- اگر طلبکار خود به موضوع تعهد دست یابد یا شخص ثالثی بدون اذن و اطلاع طلبکار و مدیون آن را بپردازد، وفای به عهد انجام می شود. ۷- به استناد ماده ۲۷۳ قانون مدنی، همین که مدیون به عهد خود وفا کند، دین خود به خود ساقط می شود و اراده طلبکار نه در وقوع آن اثر دارد و نه می تواند مانع آن شود ۸- در فرضی که موضوع تعهد کار، خودداری از کار معین است، وفای به عهد مستلزم انجام دادن هیچ عملی نیست تا بتوان آن را عمل حقوقی

نامید (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۴، ص ۱۶). ۹- ذکر لزوم اهلیت برای قبض مال در ماده ۲۷۴ قانون مدنی نشانه قراردادی بودن ماهیت وفای به عهد نیست. این حکم چهره حمایتی دارد تا مال محجور در معرض تضییع و تفریط قرار نگیرد به همین جهت لفظ اهلیت قبض استفاده شده است (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۴، ص ۱۷). ۱۰- ماده ۲۶۹ قانون مدنی ویژه موردی دانسته شده است که متعهد در مقام وفای به عهد مالی را به طلبکار تملیک می کند و نظر به تسلیم مال انتقال داده شده ندارد. زیرا انتقال دهنده که متعهد به تسلیم است مالک موضوع آن نیست، هم چنین است در مورد تسلیم مال مورد امانت. فرض این ماده در خصوص داشتن اهلیت در وفای به عهد در موردی که موضوع تعهد انجام یا خودداری از انجام دادن کار است اجرا نمی شود، پولی را هم که محجور در مقام ایفای تعهد داده، نمی توان پس گرفت (کاتوزیان، ۱۳۹۵، قانون مدنی در نظم کنونی، ص ۲۳۸). ۱۱- نقل شده است که انتخاب مصداق مال کلی فی الذمه می تواند قهری و بدون اراده باشد، مثل اینکه مبیع دو خروار از غله موجود در انبار باشد که پس از آتش گرفتن انبار فقط همان دو خروار سالم باقی بماند (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۶۰). ۱۲- ایراد اختصاصی به بیع دانستن ایفای تعهد در نظریه عقدی دانستن ایفای تعهد این است که اعتقاد به بیع بودن همراه با قبول اختیارات خواهد شد اما قصد مشترک بر بیع نیست بلکه بر زوال تعهد است (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۵۶).

نظریه انشایی نبودن وفای به عهد و گزاره های منافی پذیرش آن

در برابر نظریه ای که وفای به عهد را عقد یعنی نیازمند دو اراده انشایی می داند، نقل شده که به صاحب جواهر منسوب است که بی آنکه نظر خود را در مورد وفای به عهد بیان کند، فرموده که در وفا هیچ نیازی به قصد انشای موفی و موفی له نیست (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۰) همین طور نقل شده که ایفای دین عملی فقط مادی است که در آن اراده ایفاء کننده شرط نیست و همین که عملی در جهان مادی انجام شد که مصداق تعهد متعهد است، ایفای تعهد بدون توجه به قصد و نیت محقق شده است (شهبازی نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۴). نظریه عمل مادی بودن ایفای تعهد در بین فقها نیز طرفدارانی دارد و برخی فقها ایفاء را عملی مادی دانسته اند یعنی آن را به عمل واجب تعبیر کرده اند، یعنی ایفاء نه عقد است و نه ایقاع بلکه مدیون باید آن را طبق شرع انجام دهد (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۱؛ شهبازی نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۶)، نقل شده که این نظر به حر عاملی و ابن باویه نسبت داده شده است (شهبازی نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۶) و نیز نقل شده که آن را به کاشف الغطا نسبت داده اند (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۲). برخی دیگر عدم نیاز به وجود اراده انشایی در وفای به عهد را با به کارگیری اصطلاح واقع حقوقی مورد تصریح قرار داده اند:

به طوری که بیان شده، وفای به عهد در هر دو فرض اجرای اختیاری و اجباری تعهد، واقع حقوقی است (کاتوزیان، ۱۳۹۱، نظریه عمومی تعهدات، ص ۳۴۵) و نقل شده که حتی امکان اجبار به اجرای تعهد را تأییدی بر واقع حقوقی بودن وفای به عهد دانسته شده است و بیان شده که وفای به عهد از باب حکم قانون است (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۲). برخی دیگر هم این نظر را اقوی دانسته اند (شهبازی نیا و رزاقی، ۱۳۹۰،

ص ۴۵). گزاره‌های نقل شده که با پذیرش این نظریه منافات دارد از جمله اینکه: ۱- وقایع حقوقی به اعمالی گفته می‌شود که آثار حقوقی آنها در هر حال به حکم قانون بر آنها مترتب می‌شود چه فاعل عمل در حین انجام عمل خواستار ترتب آن آثار باشد چه نباشد (باقری، ۱۳۷۷، ص ۱۷۲؛ کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۲) اما اثر مشترک وفای به عهد برائت ذمه مدیون است (قاسمی، ۱۳۸۶، ص ۱۸۸). باید توجه کرد که هیچ گاه اثر وفای به عهد بر خلاف خواسته ایفای کننده تعهد نیست.

نظریه ایقاع بودن ایفای تعهد و گزاره‌های منافی پذیرش این نظریه

علاوه بر دو نظر فوق نظریه یکپارچه دیگری هم بیان شده است و نقل شده که برخی ایفای دین را ایقاع می‌دانند (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۵۲)، به طوری که به این ادريس نیز منسوب شده که وفای به عهد را ایقاع می‌دانسته است (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۳؛ شهبازی‌نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۳). اما گزاره‌هایی حسب مورد بیان یا نقل شده است که این نظریه را به چالش می‌کشد: ۱- نقل شده که ایراد کرده‌اند اگر وصی زمین موصی را بفروشد و دین او را به بستانکار بدهد و آنگاه به استاد خیار غبن خریدار بیع را فسخ کند، چنانچه ایفای تعهد را ایقاع بدانیم، چون ایقاع لازم است وصی نمی‌تواند آنچه پرداخته از بستانکار استرداد کند و به خریدار برگرداند (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۴). ۲- موردی که متعهدله امتناع از قبول ایفاء می‌کند را توجیه نمی‌کند (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۸). ۳- اجرای قهری را گفته‌اند نباید در زمره اعمال حقوقی آورد، چون اجبار به حکم دادگاه است (کاتوزیان، ۱۳۹۱، نظریه عمومی تعهدات، ص ۳۴۳) ۴- در وفا هیچ نیازی به قصد انشای موفی و موفی‌له نیست (کاتوزیان، ۱۳۹۱، نظریه عمومی تعهدات، ص ۳۴۳) ۵- در فرضی که موضوع تعهد کار، خودداری از کار معین است، وفای به عهد مستلزم انجام دادن هیچ عملی نیست تا بتوان نام عمل حقوقی را به آن داد (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۴، ص ۱۶). ۶- اگر طلبکار خود به موضوع تعهد دست یابد یا شخص ثالثی بدون اذن و اطلاع طلبکار و مدیون آن را بپردازد، وفای به عهد انجام می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ج ۴، ص ۱۶).

نظریه قائل به تفصیل و گزاره‌های منافی این نظریه

جامع و مانع نبودن نظریه‌های مزبور و به نظر رسیدن ایرادهای وارد بر آنها سبب شده که برخی راه میانه برگزیدند به طوری که نقل شده برخی فرانسویان در حالی که تبدیل، تعهد، تهاثر را عقد و تلف مال و عدم امکان اجرای تعهد و مالکیت ما فی الذمه را واقعه حقوقی قهری می‌دانند معتقدند که در سایر موارد وفای به عهد ایقاع است (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۵۳). همچنین بیان شده ایفای تعهد در مواردی که سبب تملیک یا انتقال حقی به متعهدله می‌شود، ایقاع است و در غیر این صورت فقط یک عمل قضایی است که نیازی به اراده انشایی ندارد (شهیدی، ۱۳۸۵، ص ۲۱). به دکتر امامی منسوب شده است که اگر مورد تعهد کلی فی الذمه باشد، تحویل آن به مشتری ایجاب و قبول است و زمانی که مورد تعهد جزئی باشد برخلاف آن است

و نیازی به اراده مستقلی نیست (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۴؛ شهبازی‌نیا و رزاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷). نقل شده که برخی از حقوق‌دانان سوییسی ماهیت تعهد را در صورتی که بر انتقال حقوق باشد عمل حقوقی و در صورتی که بر ترک فعل یا تسلیم مال باشد واقعه حقوقی می‌دانند (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۶). حتی نقل شده که ماهیت وفای به عهد وابسته به تعهد مبنای آن دانسته شده است (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۵۰). به طور مثال نقل شده که چنانچه مدیون برای وفای به عهد مراجعه کند و دائن امتناع کند، تسلیم به حاکم به استناد ماده ۲۷۳ قانون مدنی ایقاع است (جوانمردی، ۱۳۸۰، ص ۶۴). در یک نظریه دیگر با اینکه ایفای تعهد در صورت اجبار حاکم واقعه حقوقی قهری و در صورت ایفای ارادی واقعه حقوقی ارادی دانسته شده است اما تهاوتر و حواله به عنوان ماهیت ایفای تعهد بررسی شده است، به طوری که تهاوتر را واقعه حقوقی قهری و حواله را ایفای تعهد عقدی دانسته است (کاتوزیان، ۱۳۹۱، نظریه عمومی تعهدات، ص ۱۳-۳۴۵). اما به نظریه قائل به تفصیل این ایراد وارد شده است که مستلزم تکثر در ماهیت وفای به عهد است و منطقی به نظر نمی‌رسد، چون یا اراده انشایی در تحقق وفای به عهد تأثیر دارد یا ندارد (باقری، ۱۳۷۷، ص ۷۶).

مراحل تکوین اراده و عناصر عقد

شکل‌گیری اراده دارای مراحل است: تصور (ادراک) تدبیر (گزینش داعی برتر) تصدیق داعی و تصمیم‌گیری که اراده نامیده می‌شود، طلب یا خواستن که محرک عضلات و فرمان نفس در ایجاد معنی است و در نتیجه اراده ایجاد می‌شود، البته طلب، نتیجه و حالت نهایی اراده است و همیشه با تصمیم‌گیری ملازمه ندارد (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ص ۲۱۴-۲۱۶). در خصوص عقد هم باید توجه کرد که ایجاب و قبول دو عنصر وقوع عقد هستند یعنی نه ایقاع هستند و نه عقد (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ص ۲۷۶). این بررسی از این نظر اهمیت دارد که گاه تعهد عقدی بر تملیک یا تملک است و ایفای تعهد با ایجاب یا قبول انجام می‌شود و در غیر آن نیز اراده انسانی در ایفای تعهد نقش دارد، هرچند که واجد جنبه انشایی نباشد.

تحلیل نقش اجبار حاکم در ایفای تعهد

زمانی که از انجام تعهد به انتقال حق یا تملیک خودداری شود، نقش اجبار حاکم در ایفای تعهد به دو صورت مختلف تحلیل شده است؛ تحلیل اول این است که نقل کرده‌اند که حاکم نماینده ممتنع از اجرای حق است (الحاکم ولی الممتنع)، اما این ولایت قهری وسیله توجیه اقتدار قانون است و دادگاه به نمایندگی طلبکار تصمیم می‌گیرد و تعهد را اجرا می‌کند و اگر بتوان صدور حکم را نیز چهره‌ای از اعمال حقوقی شمرد، بیگمان باید آن را به نیروی حاکم دولت نسبت داد نه طلبکار (کاتوزیان، ۱۳۹۱، نظریه عمومی تعهدات، ص ۳۴۲). اما نقل‌کننده این نظریه، ایفای تعهد به اجبار دادگاه را واقعه حقوقی قهری دانسته است. دومین تحلیل از حقوق تطبیقی به دست می‌آید، در حقوق آلمان و کامن‌لو تعهد را به دو عنصر دین و مسئولیت یا اجبار تجزیه کرده‌اند، اما حقوق‌دانان فرانسوی تعهد را به سه عنصر متمایز تحلیل کرده‌اند: دین،

مسئولیت مدیون در مورد عدم انجام تعهد و اجبار، بنابراین مسئولیت مدیون درباره جبران خسارت ناشی از تأخیر یا عدم انجام تعهد با دین اصلی که به موجب قرارداد ایجاد شده است تفاوت دارد و نباید آن را دنباله و معادل دین اصلی پنداشت (کاتوزیان، ۱۳۹۱، نظریه عمومی تعهدات، ص ۶۵-۶۴).

بحث و نتیجه گیری

از بررسی های مزبور احراز شد که در خصوص ماهیت ایفای تعهد اختلاف نظر هست و در مقابل هریک از نظریه ها استدلال هایی وجود دارد و علاوه بر استدلال های بررسی شده برای نفی نظریه های موجود باید اضافه کرد که به استناد ماده ۳۳۹ قانون مدنی پس از توافق بایع و مشتری در مبیع و قیمت، عقد بیع به ایجاب و قبول واقع می شود، یعنی مبیع ملک مشتری می شود، به استناد ماده ۲۴۷ قانون مدنی نیز معامله به مال غیر جزء به عنوان ولایت یا وصایت یا وکالت نافذ نیست ولو اینکه صاحب مال باطناً راضی باشد، بنابراین اگر ایفای تعهد را عقد بدانیم باید انجام هرگونه عمل حقوقی از سوی بایع در مقام ایفای تعهد نسبت به مبیع را، فضولی و غیر نافذ تلقی کنیم و بعد تنفیذ آن را محتاج اجازه مشتری بدانیم، حال آنکه مورد معامله ملک مشتری است و به استناد فراز آخر ماده ۳۴۸ حتی مشتری حق تسلیم بر آن را دارد، بنابراین نظریه عقدی بودن ایفای تعهد با توجه به این استدلال نیز مردود است؛ مضاعف بر اینکه اگر مشتری محجور باشد چیزی که به محجور تملیک شده حتی از سوی فروشنده قابل معامله با او یا ولی یا قیم او نیست، لذا همانطور که بیان شد حکم قانون مدنی نسبت به محجورین چهره حمایتی دارد و دلیل عقدی بودن ماهیت ایفای تعهد نیست. از سوی دیگر علاوه بر دلایل مذکور به این دلیل که اثر حقوقی واقعه حقوقی مستقل از خواست فاعل است اما اثر ایفای تعهد همیشه با خواست فاعل مطابق است و این اثر برانست ذمه مدیون است نمی توان ماهیت ایفای تعهد را واقعه حقوقی دانست، همچنین ترک فعل و ایفای تعهد نسبت به تعهد به تملیک و یا انتقال حق با نظریه واقعه حقوقی دانستن ماهیت ایفای تعهد قابل توجیه نیست، چون با ایفای تعهد نسبت به تعهد به تملیک، در نتیجه وفای به عهد، عقدی واقع می شود که نمی توان نام واقعه حقوقی را بر روی آن نهاد و یا در ترک فعل هیچ کاری واقع نمی شود که بتوان نام واقعه حقوقی را بر روی آن گذاشت. در خصوص نظریه قائل به تفصیل هم علاوه بر ایراد وجود تکثر در آن باید گفت که با توجه به مباحث فوق در هر حالت که ایفای تعهد مصداق ایقاع دانسته شود ایراداتی که به نظریه ایقاعی بودن وارد شد، مطرح می شود و در هر حالت که ایفای تعهد مصداق عقد دانسته می شود، ایراداتی که به نظریه عقدی بودن ایفای تعهد وارد شد، مطرح می شود. همچنین در زمانی که ایفای تعهد واقعه حقوقی تلقی شود، ایرادات مذکور به نظریه واقعه حقوقی بودن مطرح است. باید توجه داشت که چون تهاتر و تبدیل تعهد در عرض سایر اسباب در ماده ۲۶۴ به عنوان طرق اسقاط تعهد آمده است، نباید تهاتر یا حواله را، مشمول تعریف ایفای تعهد دانست. قانون گذار حواله را در ماده ۲۹۲ قانونی مدنی تبدیل تعهد دانسته است و در ماده ۲۹۴، ۲۹۵ و ۲۹۶ ماهیت تهاتر را تبیین کرده است. ایفای تعهد را انجام دادن عمل،

پرداخت، اجرای التزام، ایفاء عمل، مقتضای ذات عقد توصیف کرده‌اند و صرف نظر اینکه چه وصفی برای توصیف ایفای تعهد به کار ببریم با توجه به تحلیل مراحل تکوین اراده محرز است که تمام اعمال انسانی مبتنی بر اراده او است که در ترک فعل مجرد این اراده، موجب تحقق ترک فعل است و در فعل این اراده به طلب یا قصد منتج می‌شود که می‌تواند واجد جنبه انشایی باشد مانند زمانی که ایفای تعهد به تملیک در قالب ایجاب و تعهد به تملک در قالب، قبول انجام می‌شود و یا می‌تواند واجد جنبه انشایی نباشد مانند زمانی که ایفای تعهد از طریق پرداخت وجه صورت می‌پذیرد. اثر حقوقی این عمل ارادی در هر حال سقوط تعهد است. به طور مشخص در خصوص ایفای تعهد ناشی از عقد باید در نظر داشت که عقد به عنوان یک پدیده اجتماعی است که وارد عالم حقوق شده و اثر آن محدود به ایجاد تعهد نیست، عقد آثار مختلفی اعم از ایجاد تعهد می‌تواند داشته باشد، چون اثر عقد مجموعه عملیات و تحولات حقوقی، یعنی خلق تحول است، به نظر می‌رسد به همین دلیل هم در نظریه منسوب به مقدس اردبیلی و فاضل مقداد وفای به عهد مقتضای ذات عقد توصیف شده است، بنابراین اثر عقد که خلق تحول است که باید به مورد عقد سرایت کند، یعنی عمل اجرا و یا مال در تسلط متعهدله قرار گیرد و چون قانون‌گذار نیز وقوع این تحول را به عنوان اثر حتمی و قطعی عقد خواسته است در بند ۱ ماده ۲۳۳ قانون مدنی شرط خلاف مقتضای ذات عقد را باطل و مبطل عقد دانسته است، به همین دلیل زمانی که این تحول به اراده مدیون واقع نمی‌شود می‌تواند حسب مورد به اراده داین یا حاکم واقع شود؛ بنابراین تعهد به انتقال حق یا تملیک نیز، تعهد یک طرف به ایجاب و تعهد طرف دیگر به قبول است که هیچ یک از ایجاب و قبول که تنها یکی از آنها تعهد هر طرف معامله است به تنهایی عقد یا ایقاع محسوب نمی‌شوند و بدون نیاز به نظریه عقدی بودن یا ایقاعی بودن یا واقعه حقوقی بودن، باید به عنوان تحول ناشی از عقد که باید به طور حتمی با ایجاد اراده انشایی مدیون در دارایی طرفین واقع شود، پذیرفته گردد؛ اما زمانی که از انجام تعهد به انتقال حق یا تملیک خودداری می‌شود، اجبار حاکم با توجه به نظریه‌های قبلی به دو صورت مختلف در رابطه با این نظریه قابل تحلیل است؛ تحلیل اول که حاکم را نماینده ممتنع می‌داند با حقوق ما و مطلوب دائن سازگارتر به نظر می‌رسد و بیانگر عمل ارادی است که از سوی حاکم به جانشینی ممتنع صورت می‌گیرد و با این نظریه که ماهیت ایفای تعهد انجام عمل ارادی است نیز سازگار است یعنی در این حالت ایفای تعهد با عمل ارادی حاکم انجام می‌شود که می‌تواند واجد جنبه انشایی نیز باشد اما در تحلیل دوم که موضوع اجبار حاکم را الزام به ایفای مسئولیت می‌داند که در نتیجه عدم اجرای دین برای مدیون ایجاد می‌شود، حکم دادگاه را به قواعد مسئولیت مدنی برای جبران خسارت نزدیک می‌کند اما هرچند تعهد جدیدی جانشین تعهد یا دین اصلی شود، باز هم اجرای آن نیازمند یک عمل ارادی است که اگر محکوم به جا نیاورد آن را حاکم به جا خواهد آورد. در عقد اذنی-عهدی هم که مصداق آن می‌تواند تعهد یک وکیل به دفاع از موکل خود باشد، ایفای تعهد به عنوان یک عمل ارادی فاقد جنبه انشایی واقع می‌شود که با این نظریه قابل توجیه است. همان‌طور که مورد اشاره قرار گرفت تعهد به ترک فعل به موجب عقد نیز این طور با این نظریه توجیه

می‌شود که در نتیجه طی مرحله ادراک، تدبیر و تصمیم که همان اراده است، ترک فعل حاصل می‌شود و اثر حقوقی آن سقوط تعهد است. تعهد قراردادی به ابراء یا هر ایقاعی دیگر نیز با این نظریه قابل توجیه است زیرا تحول مد نظر چنین عقدی وقوع یک اراده انشایی است، بدیهی است که اگر این تعهد به صورت شرط نتیجه باشد به استناد ماده ۲۳۶ قانون مدنی به نفس اشتراط به عنوان اثر عقد حاصل می‌شود. همچنین زمانی که مقتضای ذات عقد اعطای حق انتفاع یا ارتفاق باشد، تعهد توأم با همان عمل ارادی واجد جنبه انشایی که عقد را منعقد می‌سازد ایفا می‌شود. مهم‌تر از همه اینکه زمانی که متعهدله به مورد عقد دست پیدا می‌کند، با عمل ارادی او که به صورت تسلیم بر مورد عقد ظاهر می‌شود تعهد مدیون خود به خود ایفاء می‌شود و ذمه مدیون بری می‌گردد.

فهرست منابع و مآخذ

- احمدی طباطبایی، سیدمحمد رضا؛ آرام، محمدرضا (۱۳۹۳). «اصل وفای به تعهدات و قراردادهای؛ مقایسه حقوق بین الملل اسلامی و حقوق بین الملل معاصر»، اندیشه‌های حقوق عمومی، شماره ۶، صفحات ۸۳-۹۸.
- الشریف، محمد (۲۰۱۲). «قواعد حاکم بر ایفای تعهد به انجام کار یا تسلیم عمل»، حقوق خصوصی، شماره ۸، صفحات ۷۹-۱۰۴.
- باقری، احمد (۱۳۷۷). «وفای به عهد»، مقالات و بررسیها، شماره ۶۳، صفحات ۶۱-۸۲.
- جوانمردی، ناهید (۱۳۸۰). ماهیت وفای به عهد و بررسی مصادیق آن در حقوق ایران. پژوهش حقوق عمومی، شماره ۴، صفحات ۴۵-۶۸.
- شهبازی‌نیا، مرتضی؛ رزاقی، کیانوش (۱۳۹۰). «مفهوم و ماهیت ایفاء در حقوق ایران و فقه امامیه». پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۳۴، صفحات ۱۳۳-۱۵۰.
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۵). سقوط تعهدات. تهران، مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- صادقی، محسن، (۱۳۸۴). «نقد و بررسی: نقدی بر اسباب سقوط تعهدات در قانون مدنی ایران (با مطالعه تطبیقی)». کانون، شماره ۵۶، صفحات ۲۰۵-۲۲۸.
- قاسمی، محسن (۱۳۸۶). «آثار ایفاء در تعهدات قراردادی». پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۲۶، صفحات ۱۸۷-۲۱۴.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱). حقوق مدنی نظریه عمومی تعهدات. تهران، میزان.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۳). قواعد عمومی قراردادهای. ج یکم، تهران، سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۵). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی. ویرایش چهارم، تهران، میزان.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۵). قواعد عمومی قراردادهای. ج چهارم، تهران، سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۵). قواعد عمومی قراردادهای. ج سوم، تهران، سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۵). قواعد عمومی قراردادهای. ج دوم، تهران، سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۵). قواعد عمومی قراردادهای. ج پنجم، تهران، سهامی انتشار.
- لوی برول، هانری (۱۳۸۸). جامعه شناسی حقوق، ترجمه: قاضی ابوالفضل، تهران، میزان.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۲). مباحثی از اصول فقه، ج ۳، تهران، مرکز نشر علوم انسانی.